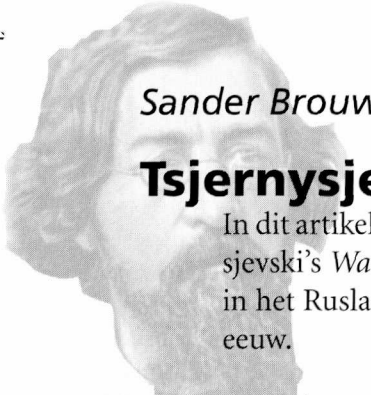

Sander Brouwer

Tsjernysjevski en de nihilisten

In dit artikel schetst Sander Brouwer de rol van Tsjernysjevski's *Wat te doen?* in de opkomst van het nihilisme in het Rusland van de tweede helft van de negentiende eeuw.

Wanneer je het hebt over de klassieke Russische literatuur van de tweede helft van de negentiende eeuw denk je aan prachtboeken als *Oorlog en Vrede*, *Misdaad en Straf* of *De Gebroeders Karamazov*, aan *Vaders en Zonen* of *Oblomov*. Je stelt je voor dat het lezerspubliek van die tijd, de Russische intelligentsia, wel een bijzonder verfijnde smaak moet hebben gehad wanneer schrijvers zich gestimuleerd voelden om deze boeken te schrijven, met hun prachtige epische panorama's, verfijnde intellectuele en psychologische analyses, of elegische beschrijvingen van de nutteloze landadel. En die intelligentsia móest ook wel smaakvol en verwend zijn geweest, want ze was toch opgevoed met subtiële teksten als Poesjkins *Jevgeni Onegin* of Gogols *Dode Zielen*, terwijl ze daarnaast ook alle eersteklas westerse literatuur verslond.

Dit is helaas niet het hele plaatje. Het populairste boek onder althans het radicale deel der intelligentsia was een slecht geschreven, veel te lang, kunstmatig in elkaar gefrommeld en zeurderig-dogmatisch boek, geschreven door een als vanzelfsprekend van zijn eigen gelijk overtuigde betweter zonder enig esthetisch gevoel, namelijk *Wat te doen?* (1863) van de hand van de afgod van alles wat links was Nikolaj Tsjernysjevski.

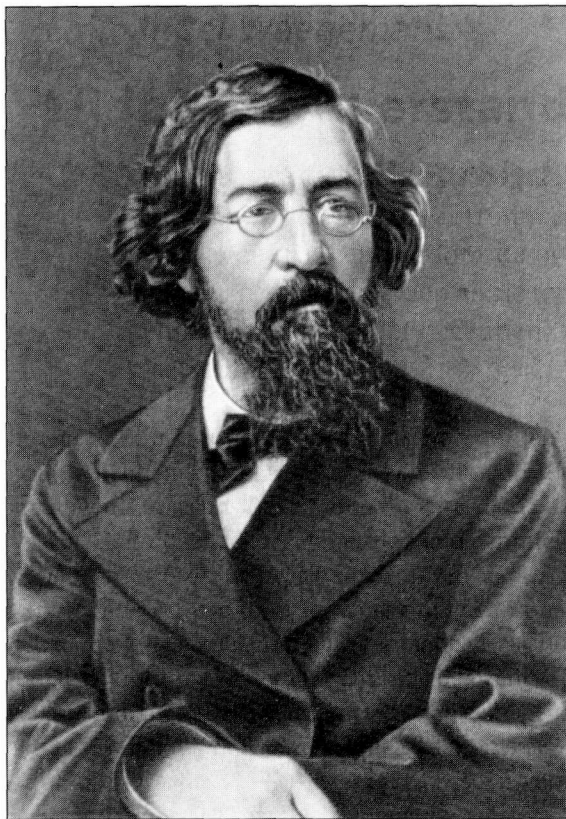
Het blijft hét raadsel van de Russische cultuurgeschiedenis: hoe het mogelijk was dat in een land dat vóór circa 1750 eigenlijk nooit aan 'schone letteren' had gedaan (tot die tijd bestond er in Rusland nauwelijks wereldse poëzie, er was geen seculier drama, aan proza had je slechts een handvol nogal plumpe avonturenverhalen) binnen ruim een eeuw een literatuur kon ontstaan die, vooruitgrijpend op Chroesjtsjovs strijdkreet van weer een eeuw later, de westerse niet alleen had ingehaald, maar zelfs was voorbijgestreefd. De verbazing wordt nog groter wanneer je ziet dat de schrijvers van de boeken die we nu 'klassiek' noemen het in populariteit niet haalden bij die van *Wat te doen?* met zijn opzichtige stellingname en zijn gebrek aan

literair talent.¹ Je moet tot de conclusie komen dat de Russische klassieken voor een groot deel tot stand kwamen *ondanks* hun eigen lezerspubliek: de literaire markt in de tijd van de klassieke Russische literatuur schiep helemaal geen vraag naar artistiek hoogstaande werken, geëngageerdheid deed het veel beter.²

De eis van ideologische stellingname aan de literatuur is, zoals bekend, in Rusland in de twintigste eeuw door de Sovjet-macht tot partij-, dus staatspolitiek verheven. Maar het is niet te ontkennen dat die houding een erfenis was van een dogmatisch denken dat onder de Russische intelligentsia domineerde vanaf de jaren 1860, een denken waaraan Tsjernysjevski zelf een belangrijke bijdrage heeft geleverd. Maar laten we eerst eens gaan kijken wie hij was en waar die roman over gaat.

Nikolaj Gavrilovitsj Tsjernysjevski (1828-1889) was de zoon van een priester in Saratov, en daarmee een van de vertegenwoordigers van een nieuw type 'intelligent' (het Russische woord voor iemand die tot de intelligentsia behoort), de zogenaamde *raznotsjintsy* (lieden met uiteenlopende niet-adellijke sociale achtergrond). Dat type komt op omstreeks 1860 en zou volgens de Sovjet-geschiedschrijving vanaf dan het gezicht bepalen van de Russische cultuur, in plaats van de oude adels-intelligentsia. Sinds 1855 was Tsjernysjevski de leidende literatuurcriticus van een van de beroemde 'dikke tijdschriften', waarin naast nieuwe literaire werken ook economische en sociale beschouwingen werden gepubliceerd, namelijk de *Tijdgenoot* (Sovremennik), een blad dat al snel na de liberalisering van het intellectuele klimaat na de dood van tsaar Nikolaas I in 1855, en het aantreden van diens zoon Alexander II, een radicale en utilitaristische richting insloeg. In 1859 werd Tsjernysjevski zelfs mede-uitgever, en alles wat links was hing aan zijn lippen. Na het tijdelijk verbod van het blad naar aanleiding van

- 1 Hierbij doel ik met name op de mate waarin deze werken invloed hadden op de stellingname en het concrete gedrag van lezers. De bekende anarchistische voorman Pjotr Kropotkin zei over *Wat te doen?*: 'geen roman van Toergenjev en geen geschrift van Tolstoj of welke schrijver dan ook heeft ooit zo'n brede en diepe invloed op de Russische maatschappij gehad als deze roman'. Voor een beoordeling van de invloed van *Wat te doen?* zie Irina Paperno, *Chernyshevsky and the age of realism. A study in the semiotics of behavior* (Stanford 1988) 23-38, aldaar 27. Alleen rond Tolstoj ontstond na 1880 een verering vergelijkbaar met die voor Tsjernysjevski, al ging het daarbij om een heel ander deel van het lezerspubliek.
- 2 In de zich snel polariserende cultuur van de tweede helft van de negentiende eeuw werd ook een klassieker als *Vaders en Zonen* voornamelijk besproken door mensen die er hun eigen ideologische vooroordelen op projecteerden.

Portret van Tsjernysjevski. Uit: Н.Г.ЧЕРНЫШЕВСКОГО, ЧТО ДЕЛАТЬ? (Leningrad 1971).

de algemene beroering die ontstond na de afschaffing van de lijfeigenschap werd hij gearresteerd.

Wat te doen? werd dan ook in de cel geschreven. Omdat het begint als een nogal traditioneel verhaal over een romance tussen een arme student en een meisje uit de middenklasse, was de gevangenis-censor niet erg alert en liet het manuscript na er maar een half oog op geworpen te hebben passeren. In 1863 werd de *Tijdgenoot* weer toegestaan en diende het een verzoek in om de roman te mogen publiceren.

De censor van dienst dacht dat het al goed

bekeken was door de gevangenis-censor en besteedde er daarom ook niet veel aandacht aan. Zo werd het in februari-mei 1863 gepubliceerd.³ Toen men echter doorkreeg wat voor een radicale boodschap erin verkondigd werd, werd het verboden, en alle exemplaren van de *Tijdgenoot* in beslag genomen; het was echter al te laat, de reeds verspreide exemplaren werden soms met de hand overgeschreven, zelfs meerdere malen door dezelfde

3 Dat was nog bijna niet doorgegaan. De dichter Nikolaj Nekrasov, de andere uitgever van het blad, had het enige handschrift naast zich gelegd in een koets en verloren bij een scherpe bocht; maar een advertentie in de Petersburgse *Politieberichten* was snel geplaatst en de volgende dag diende zich iemand aan op de burelen van de *Tijdgenoot* die het pak had gevonden en tegen een beloning kwam terugbrengen.

persoon, en de roman vond toch zijn weg naar de lezer. Tsjernysjevski werd na een onrechtvaardig proces (bewijsmateriaal vervalst, getuigen omgekocht) tot dwangarbeid veroordeeld en verbannen.⁴ Het boek werd intussen razend populair.

In de roman wordt verteld over de emancipatie van een vrouw, een zekere Vera Pavlovna, die ontsnapt uit haar bekrompen, onontwikkelde omgeving en een bewuste, intellectueel ontwikkelde vrouw wordt, zeer sociaal denkend en onafhankelijk. Zij sticht een atelier van kleermaaksters/naaisters. Alles is daar gemeenschappelijk, winst wordt eerlijk gedeeld etcetera, en vandaar dat iedereen er steeds zeer gemotiveerd bijloopt en de inkomsten veel hoger zijn dan gewoonlijk; de naaisters vragen studenten om lezingen te komen geven en verbazen al gauw de klanten met hun ontwikkeling. Haar emancipatie heeft Vera te danken aan een verstandshuwelijk met een radicale medicijnstudent, Lopoechóv, die haar zo helpt haar ouders te verlaten en haar ook verder in haar vorming stimuleert. Ze betrekken samen een appartement, maar zijn economisch zelfstandig en bouwen hun leven op de fundamenteën van wederzijds respect. Zo leven ze in aparte kamers, en maken gedetailleerde afspraken over wie op welk moment welk recht heeft om in welke kamer te zijn – de pijnlijke correctheid van de manier waarop ze met elkaar omgaan is doortrokken, wordt met bewonderende uitputtendheid beschreven, wat een paar van de irritantste pagina's van het boek oplevert. Zo realiseren Vera en Lopoechov Tsjernysjevski's eigen ethische filosofie van 'rationeel egoïsme', die hij in 1860 had uiteengezet in zijn dissertatie *Het antropologische principe in de filosofie*: morele voorschriften moeten geheel geleid worden door *utilitaire* overwegingen: alleen dát handelen is goed, dat het meeste voordeel oplevert voor het ego; de rest is onzin. Curieus genoeg vertaalt zich dat principe van rationeel egoïsme voor Tsjernysjevski in een handelen dat er juist erg altruïstisch uitziet: Lopoechov geeft zijn academische carrière op en wijdt zich geheel aan Vera's zaak. De auteur getroost zich dan ook veel moeite om de lezer uit te leggen dat het het meest utilitaristisch is, en het meest het eigen belang dient, om altruïstisch te handelen (hoewel het strikt verboden is om altruïsme als motivatie op te geven voor je gedrag). Lopoechov's edele handelen wordt door hemzelf gerechtvaardigd door de gedachte dat het plezier dat hij zelf beleeft aan het werken aan andermans welzijn het hoogste nut voor hem

4 Over zijn heroïsch gedrag aldaar en verdere details van zijn leven en werk zie bijvoorbeeld Franco Venturi, *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia* (London enz. 1960) 129-186.

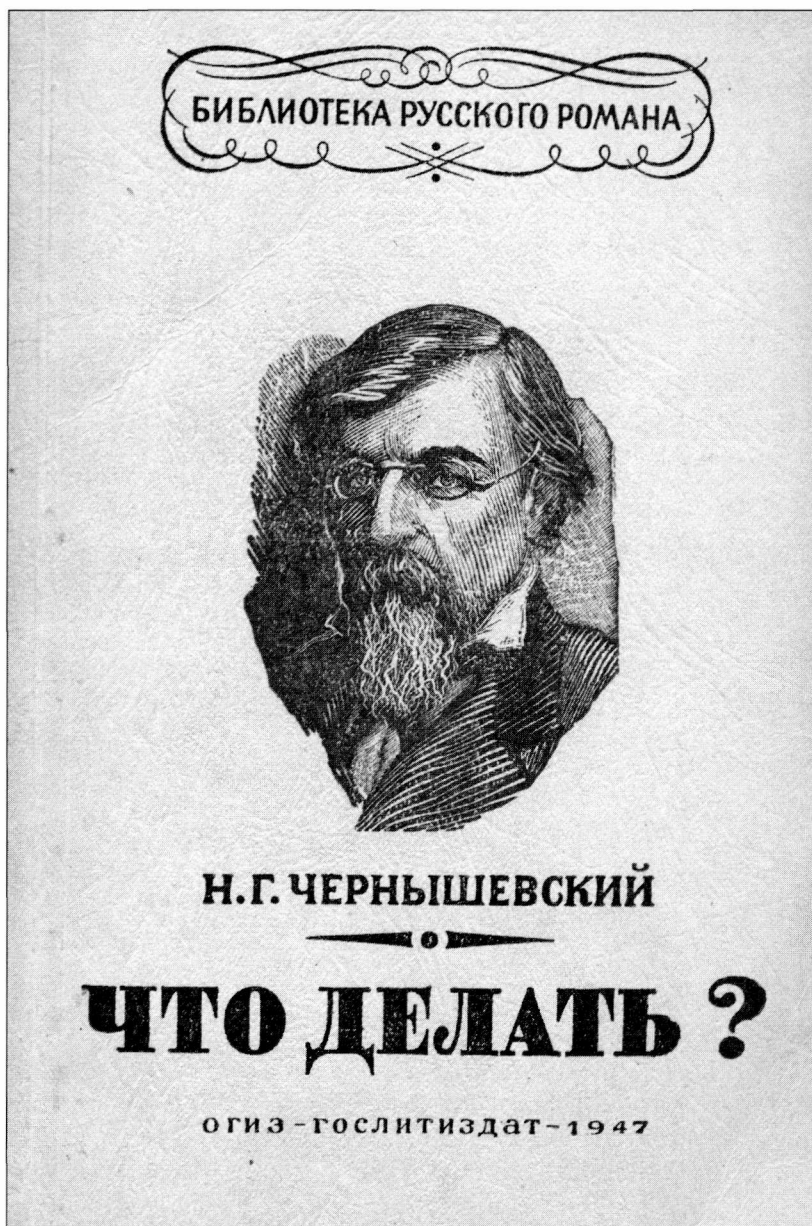
vertegenwoordigt:

‘Het idee van zelfopoffering is een vals idee; zelfopoffering is gelijk aan zooiets onzinnigs als een omelet van laarzen! Men handelt zoo, dat men er het meeste genoegen aan beleeft. (...) Wat een huichelarij! Waarom zou ik een graad behalen? Kan ik soms niet zonder een diploma? Waarschijnlijk verdien ik met lessen en vertalingen juist meer dan als dokter!’⁵

Vera wordt echter verliefd op een andere radicale medicijnenstudent, Kirsanov. Lopoechov heeft het eerst niet door, later echter wel. Scheiden kan niet, want dan zou de maatschappij Vera veroordelen (en dat is slecht voor het atelier). De ontknoping die volgt is nogal fantastisch. Lopoechov doet alsof hij zelfmoord pleegt door van een brug te springen; zijn lijk verdwijnt spoorloos. In werkelijkheid gaat hij naar Amerika. Vera en Kirsanov trouwen. Jaren later komt Lopoechov onder een andere naam terug uit Amerika, trouwt met een vriendin van Vera, en de vier leven nog lang en gelukkig. Deze nieuwe manier van omgaan tussen mannen en vrouwen, en de zelfredzaamheid die de centrale personages aan de dag leggen, werd een voorbeeld voor vele jongeren, die zich identificeerden met de helden. Het fenomeen van verstandshuwelijken ter verheffing van kansarme meisjes raakte in zwang in de jaren 1860 en 1870. Velen stichtten coöperatieve communes, ook kunstenaars: componisten als Moesorgski, schrijvers als Sleptsov (auteur van de ‘nihilistische roman’ *Een moeilijke tijd*), schilders als Kramskoj, Serov en de jonge Repin. Maar het boek heeft minstens zo veel invloed gehad door twee episoden die met de centrale handeling niets te maken hebben.

In de loop van het boek heeft Vera vier dromen, waarvan de laatste het meest is uitgewerkt.⁶ In die droom wordt een utopisch beeld van het toekomstige Rusland geschilderd: 99 procent van de mensen woont op het

- 5 N.G. Chernychewsky, *Wat te doen?* (Amsterdam 1893) 204. Vanwege de curiositeit citeer ik Tsjernysjevski uit deze (enige) Nederlandse vertaling, waarvan het enige exemplaar mij bekend zich bevindt in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. Er zijn Amerikaanse vertalingen (*What is to be done?*), die je in Nederland alleen vindt in een enkele openbare bibliotheek. Duitse (*Was tun?*) en Franse vertalingen (*Que faire?*) zijn er ook.
- 6 Die vierde droom was voor Sovjet-scholieren, die examen moesten doen over Tsjernysjevski, een verplicht nummer. Wanneer de postmodernistische schrijver Viktor Pelevin, die in zijn proza speelt en goochelt met allerlei Sovjet-mythes en clichés, een van zijn verhalen ‘Vera Pavlovna’s vierde droom’ noemt, kan hij dat ook doen omdat iedereen meteen weet waar hij het over heeft.

Afbeelding van de titelpagina van Tsjernysjevski's *Wat te doen?*. Uit: Н.Г.ЧЕРНЫШЕВСКОГО, ЧТО ДЕЛАТЬ? (Moskou 1947).

platteland in een soort communes van duizend man of meer (ze lijken op de falanstères van Fourier), in enorme paleizen waarin veel aluminium en glas (de materialen van de toekomst) is verwerkt, en die vergeleken worden met het Crystal Palace op de Londense wereldtentoonstelling (toentertijd een beroemd futuristisch ontwerp). Machines doen het werk, de mensen die ze bedienen worden tegen de zon beschermd door enorme doeken die boven het veld meebewegen. Plaats van handeling is Zuid-Rusland, dat door irrigatie en bewerking is omgezet van woest land in vruchtbaar, en waar iedereen naartoe is getrokken. Zelfs de algehele temperatuur van de aarde is door deze utopische manier van landbewerken omhoog gegaan.

In deze algemene gelukzaligheid, waar dat werken op het land iets is dat je een paar uurtjes per dag doet meer om wat prettige afwisseling te hebben en de gezonde buitenlucht te snuiven dan uit economische noodzaak, staat het hele leven in dienst van het plezier. Elke avond zijn er algemene bijeenkomsten met muziek, conversatie en vrolijkheid. Curieus is dat in de paleizen ook aparte kamertjes zijn waar mannen en vrouwen zich een tijdje met elkaar kunnen terugtrekken als ze daar zin in hebben. Inderdaad zit er een element van seksuele bevrijdings-ideologie in dit boek. In alle vier dromen wordt Vera ook geleid door een godinnenfiguur, die zich de opvolgster noemt van Astarte, Aphrodite en de Onbevleete Maagd; zelf is ze een utopische 'Lichtende Schoonheid', die het hele leven bestiert.

De vrije omgang tussen mannen en vrouwen is een onderdeel van de utopische toestand die zal intreden wanneer de hele mensheid het juk van vooroordelen en wederzijdse uitbuiting zal hebben afgeschud. Voorlopig is dat een droom, maar die droom beschrijft voor de hele mensheid wat in de roman al door de hoofdpersonen wordt gerealiseerd: een harmonische verhouding tussen mannen en vrouwen. Zij vormen dus een kleine selecte voorhoede, maar, impliceert Tsjernysjevski, zulke mensen bestaan al, ze zijn onder ons, iemand die goed kijkt kan ze in de huidige samenleving onderscheiden. De portée is duidelijk: dat zijn de vertegenwoordigers van de nieuwe generatie, de radicale jongeren. Deze boodschap heeft een polemische lading, hij is gericht tegen de pessimistische kijk op die nieuwe generatie die naar voren was gekomen in Toergenevs *Vaders en zonen*. Met name het feit dat het Vera, Lopoechov en Kirsanov lukt om een harmonieuze oplossing te vinden voor hun amoureuze perikelen kan worden opgevat als een rechtstreeks antwoord op Toergenev, die zijn koele, trotse en ongenaakbare Bazarov, voorgesteld als de quintessens van de nieuwe generatie die zichzelf *nihilist* noemt, laat mislukken omdat hij tegen al zijn

principes in hevig verliefd wordt.

Dat het Tsjernysjevski te doen is om een beschrijving van een nieuw type mens dat hij om zich heen ziet ontstaan blijkt al uit de ondertitel van het boek: 'Uit vertellingen over nieuwe mensen'. Het meest uitgekristalliseerde portret van zo'n nieuwe mens wordt gepresenteerd in een tweede zijsprong in het boek, de vertelling over het personage Rachmetov, die verder geen rol speelt in het plot. Rachmetov is Tsjernysjevski's prototype van de heroïsche radicaal. Hij leeft spartaans, drinkt niet, probeert zelfs op een spijkerbed te slapen, ontzegt zich alles wat het gewone volk ook niet heeft, rust nooit uit, heeft alles gelezen en begrijpt alles, wijst een vrouw af die (zoals zovelen) verliefd op hem is en die hij zelf ook liefheeft, maar hij moet zich nu eenmaal geheel aan 'de zaak' wijden, etc. Voor anderen is hij mysterieus, hij staat in zijn perfectie boven alles en iedereen. Hij verdwijnt spoorloos om zich in het buitenland voor te bereiden op revolutionaire activiteiten in Rusland. Door het reconstrueren van een aantal aanwijzingen in het boek valt op te maken dat hij zal terugkeren in 1865, en inderdaad schijnt Tsjernysjevski gedacht te hebben dat omstreeks dat jaar in Rusland de revolutie uit zou breken. Aan het eind van het Rachmetov-hoofdstuk lezen we dan:

'Het is waarachtig een weinig alledaagsch mensch [ook de titel van het betreffende hoofdstuk – S.B.], een individu van een zeldzame soort. En het is niet om u te onderrichten, lezer met een scherp oog, om met lieden van zijn inborst op passende wijze om te gaan (zooals gij niet gewoon zijt) dat ik zoo langen tijd over hem gesproken heb. Gij zoudt geen enkel mensch van dit soort aantreffen: uwe oogen zijn er niet voor gemaakt om dergelijke verschijnselen waar te nemen, voor u zijn alle menschen onzichtbaar; alleen open en vermetele oogen zijn het, die het zien. Maar het is goed dat gij het weet, al is het dan slechts bij hooren zeggen, dat er zulke menschen bestaan; wat de lezeressen en eenvoudige lezers betreft, zij begrijpen, waartoe deze beschouwing dient.'⁷

We zien dat Tsjernysjevski zich richt tot de 'lezeressen en eenvoudige lezers' (de 'lezer met een scherp oog' is door het boek heen de vertegenwoordiger van hen die de boodschap van zijn boek niet begrijpen, hoewel ze denken dat ze veel weten). Deze lezers begrijpen wie Rachmetov is en waar ze hem kunnen vinden: onder de radicale jeugd, de boodschappers van een lichtende toekomst. Over hen schrijft hij dan verder:

7 N.G. Chernychevsky, *Wat te doen?* (Amsterdam 1893) 392-393.

‘Zij zijn weinig talrijk, maar het is door henlieden, dat het leven voor allen schooner wordt; zonder hen zou het verstikt zijn, zij zijn weinig talrijk, maar zij maken dat de overigen tenminste kunnen ademen, zonder hen zou men gestikt zijn. Groot is de massa der goede en eerlijke menschen, maar de Rakhmetoffs zijn zeldzaam, zij zijn als de theïne in de thee, als de boeket in den fijnen wijn, kracht en geur. Zij zijn de besten, zij zijn de beweegkrachten onder de beweegkrachten, zij zijn het zout uit het zout der aarde.’⁸

Zo zou iedereen wel graag willen worden beschreven, en het is dus ook weer niet zó verwonderlijk dat de jongere generatie zo tevreden was met het boek. Maar wat was dat nu eigenlijk voor een nieuw type mens dat volgens Tsjernysjevski in Rusland rondliep en die hij beweerde uit te beelden in zijn helden? In de historische literatuur wordt vaak gezegd dat er begin jaren 1860 een groep opkwam met een nieuwe ideologie, het nihilisme (het woord werd, zoals we al zagen, geïntroduceerd door Toergenjev). Het beschrijven van die ideologie is meteen een heel probleem; Michel Confino,⁹ een van de vooraanstaande kenners op dit gebied, laat zien dat het heel moeilijk is om een gemeenschappelijk vroeg-radicaal, ‘nihilistisch’ gedachtegoed te destilleren; voorzover dat wel gaat zie je de volgende kenmerken:

- 1) radicaal *materialisme*
- 2) het idee dat alleen de natuurwetenschappen nuttige kennis opleveren: *utilitarisme*, *scientisme*¹⁰
- 3) emancipatie van de individuele persoonlijkheid onder het teken van het ‘rationele egoïsme’. Twee aspecten spelen daarin een rol: a) verwerping van alle autoriteiten (kerk, staat, gezin); b) verwerping van alle morele waarden die herleid worden uit abstracte instanties als God/de kerk, het Vaderland; *amoralisme* dus, en daar hoorde ook bij een gebrek aan directe sociale betrokkenheid, een onverschilligheid voor het lot van ‘het volk’ (Bazarov!).

8 N.G. Chernychewsky, *Wat te doen?* (Amsterdam 1893) 393-394.

9 Michael Confino, ‘Révolte juvénile et contre-culture. Les nihilistes russes des «années 60»’, *Cahiers du Monde russe et soviétique* XXXI 4 (octobre-décembre 1990) 489-538.

10 Wie *Vaders en Zonen* heeft gelezen herinnert zich nog wel dat Bazarov de godganse dag kikkers aan het ontleden is. Meteen bij aankomst op het landgoed van Arkadi’s vader zoekt hij al een paar jongetjes op die hij er een stel voor hem laat vangen. Dat kikkers ontleden werd in de jaren 1860 zo ongeveer het embleem van het scientisme, met name na Ivan Setsjonov’s *Reflexen van het brein* (1863). Setsjonov werd in werken over hem vaak afgebeeld met een stuk of wat kikkers op zijn snijtafel.

In het verlengde van deze ontkenning van elke abstracte waarde ligt vooral ook de ontkenning van het idee dat kunst, het esthetische, iets positiefs zou kunnen bijdragen aan het menselijk bestaan (berucht in dit verband is de uitspraak van de radicale criticus Písarev dat een paar laarzen meer waard is dan het hele werk van Poesjkin).

De aanhangers van dit gedachtegoed zouden vooral gezocht moeten worden onder studenten, en met name te vinden zijn onder de al eerder genoemde raznotsjintsy, die, zo hoor je vaak, in deze periode ook het grootste deel van de studentenpopulatie gaat uitmaken.¹¹

Deze benadering is bij nuchter onderzoek eigenlijk niet overeind te houden. Er bestaat grote verwarring over de definitie van nihilisme en haar tactieken, en ook over de vraag wie nu eigenlijk wel en niet tot de nihilisten kan worden gerekend. Met name wordt het nihilisme vaak slecht onderscheiden van het populisme,¹² terwijl al uit Toergenjevs klassieke beschrijving blijkt dat de nihilist het lot van het volk eigenlijk koud laat. Zo lezen we bijvoorbeeld in het veelgebruikte handboek van Bezemer:

«Nihilist» noemde Toergenev in zijn roman *Vaders en Zonen* (1862) de aanhangers van het militante materialisme van een Tsjernysjevski of een Písarev. In de jaren '70 wordt dit in de mond van de buitenstaanders de gangbare naam van de Russische revolutionairen. De nihilisten waren socialisten. [Utechin¹³ heeft het juist over nihilisme als *non-socialist radicalism* – SB] Zij streefden naar de omverwerping van de autocratie, maar zij verwierpen evenzeer de burgerlijke orde met haar parlementaire democratie en haar kapitalistische economie [zijn het dan anarchisten? of pre-bolsjewieken? – SB]. De revolutie moest in Rusland een socialistische orde vestigen. Volgens hen lagen bij het Russische volk de bouwstenen voor

11 Ook dat idee wordt door Confino ontkracht: nuchtere telling leert dat onder de studentenpopulatie van de jaren 1860 nog steeds de adel domineerde. Onder de 'opinion leaders' waren wel een paar kanonnen juist uit de raznotsjintsy, met name Tsjernysjevski zelf en de eind 1861 overleden criticus Dobroljoebov (beide priesterzonen met een geestelijke opleiding achter de rug). Maar de derde beroemde radicale criticus, Písarev, was van adel (een feit dat je zelden genoemd ziet in de Sovjet-geschiedschrijving).

12 Ook het hoofdstuk 'Populism and nihilism' van Venturi's eerder genoemde klassieke studie verschaft niet veel duidelijkheid: Franco Venturi, *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia* (London enz. 1960) 316-330.

13 S.V. Utechin, *Russian political thought. A concise history* (New York 1964).

een socialistische maatschappij al klaar in de *mir*, de dorpsgemeenschap met periodieke herverdeling van het land, en in de *artel*, een zeer verbreide vorm van maatschap van werklieden. (...) Later zal het gewoonte worden deze Russische socialisten *narodniki* te noemen, populisten, en hun voorstellingen over de komst van het socialisme in Rusland *narodnitsjestvo*, populisme [onderstreping van mij – SB].¹⁴

Dat geeft dus ook niet veel helderheid. Als je steun probeert te zoeken in encyclopedieën en woordenboeken wordt de verwarring nog groter, want de term blijkt te worden toegepast op op het eerste gezicht nogal heterogene filosofische stromingen in de negentiende en twintigste eeuw, van Fichte tot Heidegger, en tegen de tijd dat je ongeveer doorhebt wat al die richtingen gemeen zouden kunnen hebben ben je het contact met de Russische situatie al lang kwijt. Binnen Rusland wordt de term weliswaar veel nauwer toegepast, maar ook daar is de verwarring groot; tijdgenoten zowel als min of meer onpartijdige historici plakken hem op van alles wat men maar anti-autoritair vond. Terecht is opgemerkt dat nihilisme meer een term is die werd gebruikt zoals in Amerika vanaf de jaren 1950 het woord ‘commie’, namelijk voor alles wat verdacht werd van welke vorm van nonconformisme en ‘anti-autoritarisme’ dan ook. Typerend is een brief van een zekere Ivan Liprandi, die zich beklagt over het gedrag van zijn neef. Deze had zijn vader zoveel verdriet gedaan door hem niet om toestemming voor zijn huwelijk te vragen dat hij was overleden. Het huwelijk vond plaats ongeveer tegelijkertijd met de begrafenis. Het paar begon de opera te bezoeken lang voordat de rouwperiode voorbij was. Voor de briefschrijver was dit een voorbeeld van nihilisme, immers ‘alle gebruiken worden opzij gezet’.¹⁵ Tsjernysjevski handelde net zo: hij koos ook zijn bruid zonder zijn ouders om toestemming te vragen en dreigde met zelfmoord als zij het huwelijk zouden tegenhouden. Zijn moeder stierf van de consternatie, en Tsjernysjevski trouwde een week na haar begrafenis.¹⁶

14 J.W. Bezemer, *Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Gorbatsjov* (vierde druk; Amsterdam 1994) 184.

15 Andrei Rogachevskii, ‘Precursors of socialist realism. Vasilii Sleptsov’s “Trudnoe vremia” and its anti-nihilist opponents’, *Slavonic and East European Review* 1 (1997) 36-62, aldaar 41.

16 Irina Paperno, *Chernyshevsky and the age of realism. A study in the semiotics of behavior* (Stanford 1988) 114.

Richard Stites schrijft: 'Nihilism was not so much a corpus of formal beliefs and programs (like populism, liberalism, Marxism) as it was a cluster of attitudes and social values and a set of behavioral effects. In short, it was an ethos'.¹⁷ Het is dan ook niet toevallig dat in de literaire beschrijvingen van de nihilisten een veel constanter element dan hun 'ideeën' zaken als hun uiterlijk en hun epaterend gedrag zijn; een aantal kenmerken duikt steeds weer op: opzettelijk grof en provocerend gedrag, lang haar bij de mannen, kortgeknipte en stuurse 'geëmancipeerde' dames met gele tanden van het roken; het dragen van brillen met donkere glazen; cynisme, egoïsme. Verder wordt heel vaak een betrokkenheid gesuggereerd bij de grote branden van 1862, vooral die in Sint-Petersburg, en een tegen landverraad aanleunende sympathie voor de in 1863 tegen de Russische overheersing in opstand gekomen Polen in 1863.

Maar elke poging om het nihilisme te benaderen als een welomschreven, door velen gedeeld systeem van ideeën en waarden moet dus met groot wantrouwen worden bekeken. Het nihilisme krijgt vooral een zekere coherentie in de literaire werken waarin het wordt gepropageerd dan wel bestreden: in de jaren 1860-1870 bestond er een vloed van pro- (*Wat te doen?*) zowel als anti-nihilistische literatuur¹⁸, waarbij we er rekening mee moeten houden dat schrijvers de term toepasten op allerlei dingen die ze zagen of meenden te zien, en overal vertegenwoordigers van 'een nieuwe ideologie' zochten – na Toergenjev werd daar dan al snel het etiket 'nihilist' op geplakt. Hoogtepunten daarvan en tegelijk werken die het raamwerk van anti-nihilisme verre ontstijgen zijn Gontsjarov's *De Afgrond* (1869; onlangs verschenen in Nederlandse vertaling als *Het Ravijn*) en Dostojevski's *Boze Geesten* (1871).

17 Richard Stites, *The women's liberation movement in Russia. Feminism, nihilism and bolshevism, 1860-1930* (Princeton en New York 1978) 99-100.

18 Voor de laatste zie Charles A. Moser, *Antinihilism in the Russian novel of the 1860's* (London 1964); de pro-nihilistische literatuur is minder gesystematiseerd, maar zie Russell Scott Valentino, *Vicissitudes of genre in the Russian novel. Turgenev's 'Fathers and sons', Chernyshevsky's 'What is to be done?', Dostoevsky's 'Demons', Gorky's 'Mother'* (New York 2001).